SO‘ZNING IFODA VOSITALARI VA ULARNI O‘RGANISHNING NAZARIY-METODIK ASOSLARI

Isakova Dilnozaxon Mirzakarim qizi
Andijon davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi
1-kurs magistranti

Ilmiy rahbar:
Yusupova Shohidaxon Jaloldinovna
Pedagogika fanlari doktori, dotsent.
https://doi.org/10.5281/zenodo.20611491

Annotatsiya

Ushbu maqolada so‘zning ifoda vositalari va ularni o‘rganishning nazariy-metodik asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tilning ekspressivligi, obrazliligi hamda ta’sirchanligini ta’minlovchi metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, o‘xshatish, giperbola, litota, inversiya, parallelizm kabi vositalarning nutqdagi semantik, stilistik va pragmatik vazifalari yoritiladi. Maqolada ifoda vositalari faqat badiiy bezak elementi sifatida emas, balki inson tafakkuri, madaniy dunyoqarashi va kommunikativ maqsadini ifodalovchi murakkab lingvistik hodisa sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: so‘zning ifoda vositalari, metafora, metonimiya, stilistika, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya.

MEANS OF EXPRESSION OF SPEECH AND THEORETICAL-METHODICAL BASIS OF THEIR STUDY

Annotation

This article scientifically analyzes the means of expression of speech and the theoretical and methodological foundations of their study. The semantic, stylistic and pragmatic functions of such means in speech as metaphor, metonymy, synecdoche, epithet, simile, hyperbole, litotes, inversion, parallelism, which ensure the expressiveness, imagery and impact of the language, are highlighted. The article interprets the means of expression not only as an element of artistic decoration, but also as a complex linguistic phenomenon expressing human thinking, cultural worldview and communicative purpose.

Keywords: means of expression of speech, metaphor, metonymy, stylistics, cognitive linguistics, linguoculturology.

СРЕДСТВА РЕЧИ И ТЕОРЕТИЧЕСКИ-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИХ ИЗУЧЕНИЯ

Аннотация

В данной статье проводится научный анализ средств речи и теоретических и методологических основ их изучения. Выделены семантические, стилистические и прагматические функции таких средств речи, как метафора, метонимия, синекдоха, эпитет, сравнение, гипербола, литота, инверсия, параллелизм, обеспечивающие выразительность, образность и воздействие языка. В статье средства речи интерпретируются не только как элемент художественного украшения, но и как сложный языковой феномен, выражающий человеческое мышление, культурное мировоззрение и коммуникативную цель.

Ключевые слова: средства речи, метафора, метонимия, стилистика, когнитивная лингвистика, лингвокультурология.

Kirish

Tilning ekspressivligi va ta’sirchanligini ta’minlovchi asosiy element — bu so‘zning ifoda vositalaridir. Zamonaviy lingvistikada so‘z shunchaki axborot uzatish vositasi emas, balki so‘zlovchining subyektiv munosabatini, hissiy holatini va estetik maqsadini ifodalovchi murakkab semantik struktura sifatida talqin etiladi. Bunda so‘zning denotativ ma’nosiga nisbatan uning konnotativ qirralari ustuvorlik kasb etadi. Ya’ni, ifoda vositalari tildagi mavjud neytral birliklarga emotsional-ekspressiv ruh bag‘ishlab, ularni san’at darajasiga ko‘taradi. Ushbu jarayon so‘zning ma’no ko‘lamini kengaytirib, tildagi tejamkorlik va tasviriylik tamoyillarining o‘zaro uyg‘unligini ta’minlaydi. So‘zning bu kabi dinamik tabiati, ayniqsa, ko‘chma ma’nolar tizimida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ifoda vositalarining shakllanishi shunchaki lingvistik hodisa bo‘lmay, balki inson ongida kechadigan assotsiativ jarayonlarning mahsulidir. Shu sababli, an’anaviy stilistikada “bezak” deb qaralgan vositalar bugungi kunda inson ruhiyati va olamni anglash mexanizmi sifatida qayta baholanmoqda.

Leksik-semantik sathda ifoda vositalari so‘zning ko‘chma ma’nolari asosida shakllanadi. Aristotel davridan boshlab o‘rganib kelinayotgan metafora, metonimiya va sinekdoxa kabi vositalar bugungi kunda kognitiv tilshunoslik prizmasi orqali yangicha talqin etilmoqda. Xususan, J. Lakoff va M. Jonsonning “Metaforalar biz yashayotgan hayotda” asarida ta’kidlanganidek[1], ifoda vositalari shunchaki bezak emas, balki inson tafakkurining dunyoni anglash usulidir. Lakoff va Jonson yondashuviga ko‘ra, metafora shunchaki so‘z o‘yini emas, balki bir tushunchaviy sohani (manba soha) boshqa bir mavhum soha (nishon soha) orqali idrok etish mexanizmidir. Bunda lingvistik misollar insonning atrof-muhitni qanday kognitiv xaritalashini ko‘rsatib beradi.

“Vaqt — bu qimmatbaho resurs” kognitiv metaforasi G‘arbiy madaniyat va tillarda (ingliz, rus, nemis) va shu jumladan zamonaviy o‘zbek tilida ham vaqtga moddiy buyum yoki pul sifatida qaraladi. Bu lingvistik jihatdan ba’zi iboralarda namoyon bo‘ladi. *Vaqtni sarflash* , *vaqtni tejash* , *vaqtni boy berish*. Ushbu misollarda “vaqt” kabi mavhum tushuncha “pul” kabi aniq konsept orqali ifodalanmoqda. Bu esa insonning vaqtni cheklangan va qadrli narsa deb bilishidan dalolat beradi.

Orientatsion (yo‘nalishga oid) metaforalar esa, insonning jismoniy holati va fazodagi o‘rni uning tilidagi ifoda vositalariga ko‘chadi. Masalan, “Yuqori — bu ijobiy”, “Past — bu salbiy” tushunchasi:

- *Kayfiyatim baland*
- *Ruhiyati tushib ketdi*
- *Mavqeyi ko‘tarildi*.

Bu yerda lingvistik ifoda vositalari insonning vertikal holatdagi jismoniy tajribasiga (tik turish — sog‘lomlik, yotish — kasallik/o‘lim) asoslangan.

Stilistik va semantik tahlil ifoda vositalarining bunday keng ko‘lamli qo‘llanilishi ularning nutqdagi uchta asosiy funksiyasini ochib beradi:

- Kognitiv funksiya: Murakkab va tushunarsiz olamni sodda va ma’lum narsalar orqali tushuntirish.
- Kommunikativ funksiya: Axborotni nafaqat yetkazish, balki uning emotsional ahamiyatini bo‘rttirib ko‘rsatish.
- Konseptual funksiya: Til yordamida yangi ma’nolarni va dunyo manzarasini yaratish.

[1] Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 256 с.

Lakoff va Jonson nazariyasi asosida so‘zning ifoda vositalarini o‘rganish, til o‘rganuvchiga shunchaki chiroyli gapirishni emas, balki til egalarining dunyoqarashi, qadriyatlari va tafakkur tarzini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa xorijiy tillarni o‘qitish metodikasida lingvokulturologik yondashuvning ahamiyatini oshiradi.

O‘zbek tili va tafakkurida ham milliy metaforalar xalqning turmush tarzi, diniy-axloqiy qarashlari bilan uzviy bog‘liq. Jumladan, “non”, “paxta”, “quyosh” kabi konseptlar o‘zbek lisoniy manzarasida faqat narsa-buyum emas, balki chuqur metaforik qatlamlarni ifodalaydi:

“Non” konsepti — hayot va baraka metaforasi. O‘zbek xalqi uchun non — muqaddaslik ramzi. Shuning uchun ham *“Nonli joydan quruq chiqma”*, *“Nonini yarimta qilmoq”* kabi iboralarda “non” hayotiy ta’minot, rizq va baraka tushunchalarini metaforik ifodalaydi. G‘arb madaniyatida bu tushuncha ko‘pincha pul yoki muvaffaqiyat orqali ifodalansa, o‘zbek kognitiv tizimida bu “Non” bilan bog‘liq.

“Oq oltin” (Paxta) metaforasi: O‘zbek adabiyoti va publitsistikasida paxtaga nisbatan qo‘llaniladigan *“Oq oltin”* metaforasi xalqning iqtisodiy qadriyatlarini aks ettiradi. Bu yerda paxtaning rangi-oq va moddiy qimmati-oltin uyg‘unlashib, milliy ramz darajasiga ko‘tarilgan.

Insoniy fazilatlarning o‘simliklar olami bilan metaforizatsiyasi. Mumtoz she’riyatimizda yorning qaddi *“sarv”* (tik, g‘ururli), yuzi *“gul”* (go‘zallik, noziklik) deb tasvirlanishi an’anaviy metaforik andozalar bo‘lib, ular o‘zbek estetik tafakkurining asosi hisoblanadi. Sh. Safarov qayd etganidek, bunday kognitiv modellar til egalarining voqelikni qanday idrok etishini belgilab beruvchi andozalardir.[2]

Xorijiy tajribadagi kognitiv metaforalar (vaqt, urush, yuqori-past) bilan milliy-madaniy metaforalarni qiyosiy o‘rganish, o‘quvchilarga tilning faqatgina grammatik qoidalarini emas, balki o‘sha til ortida turgan “milliy ruh”ni anglash imkonini beradi. Bu esa so‘zning ifoda vositalarini o‘qitish metodikasida integrativ yondashuvni ta’minlaydi.

Stilistik sathda esa ifoda vositalari nutqning janriga va so‘zlovchining intensiyasiga qarab turli funksiyalarni bajaradi. Stilistik ifodalilikni quyidagi uchta asosiy yo‘nalishga ajratish maqsadga muvofiq:

1. Leksik vositalar: Bunga sinonimlar, antonimlar, omonimlar va jargonlar kiradi. Ular nutqning boyligi va rang-barangligini ta’minlaydi.
2. Semantik (trop) vositalar**:** Epitet, o‘xshatish, mubolag‘a (giperbola) va kichraytirish (litota). Bular so‘zning ma’no doirasini kengaytirib, tasviriy obraz yaratadi.
3. Sintaktik ifoda vositalari: Gradatsiya, inversiya va parallelizm. Bular nutqning ritmik-melodik qurilishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Stilistik ifoda vositalarining ushbu uch darajali tizimi tilda informativlik va pragmatiklik muvozanatini ta’minlaydi. Leksik vositalarning differensial funksiyasi leksik sathdagi vositalar nutqning aniqligi va uslubiy xoslanishini belgilaydi. Masalan, sinonimlar nafaqat takrorning oldini oladi, balki tushunchaga qo‘shimcha uslubiy bo‘yoq (ijobiy yoki salbiy) beradi. Jargon va dialektizmlar esa badiiy nutqda personaj xarakterini sotsial va hududiy jihatdan individuallashtirishga xizmat qiladi. Bu haqda I.R. Galperin ta’kidlaganidek, leksik ifoda vositalari tildagi neytral so‘zlarni kontekstual “jonlantirish” vazifasini o‘taydi [3].

Semantik vositalarning obrazli-estetik funksiyasi. Bunda **troplar** so‘zning birlamchi lug‘aviy ma’nosidan uzoqlashib, yangi badiiy voqelikni yaratadi. **Epitet** narsa-hodisaning kutilmagan tomonini ochsa, giperbola va litota orqali so‘zlovchi o‘z subyektiv munosabatini bo‘rttirib ko‘rsatadi. Ushbu vositalar nutqda “tasviriy qatlam” hosil qilib, tinglovchining tasavvurida aniq vizual obrazni shakllantiradi. Qiyosiy metodika nuqtai nazaridan, o‘zbek tilidagi *mubolag‘a* san’ati G‘arb stilistikasidagi *hyperbola* tushunchasiga nisbatan ko‘proq emotsional-ekspressiv yukka ega ekanligi bilan ajralib turadi. Sintaktik sathdagi ifodalilik so‘z

[2] Сафаров Шахриёр. Когнитив тилшунослик. — Жиззах: Сангзор нашриёти, 2006. — 92 б.
[3] Гальперин И. Р. Стилистика английского языка. — М.: Высшая школа, 1981. — 334 с.

tartibining o‘zgarishi – **inversiya,** yoki bir xil qurilmalarning takrorlanishi - **parallelizm** orqali erishiladi. **Gradatsiya** fikrning jadallashishini yoki susayishini ko‘rsatsa, **ritorik takrorlar** nutqning ohangdorligini oshiradi. Bu vositalar, ayniqsa, notiqlik san’ati va she’riyatda tinglovchi diqqatini eng muhim nuqtaga yo‘naltirishga xizmat qiladi.

Stilistik usullar va ifoda vositalarining o‘zaro aloqasini tushunish uchun so‘zning uslubiy konnotatsiyasi tushunchasiga murojaat qilish lozim. Taniqli tarjimon va tilshunos olim Q. Musayev qayd etganidek, bir tildagi ifoda vositasini ikkinchi tilga o‘girishda faqat lug‘aviy ma’noni emas, balki uning bajarayotgan stilistik funksiyasini (masalan, kinoya yoki hurmat) saqlab qolish metodik jihatdan birlamchi vazifadir **.**[4] Bu jarayonda so‘zning uslubiy konnotatsiyasi shunchaki lingvistik belgi emas, balki muayyan madaniy va hissiy axborot tashuvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Konnotativ ma’no tarkibidagi emotsionallik, baholash va obrazlilik elementlari nutqning umumiy ruhini belgilaydi. Aynan mana shu uslubiy “bo‘yoqlar” til birliklarining neytral holatdan badiiy-tasviriy holatga o‘tishini ta’minlaydi. Natijada, so‘zning pragmatik quvvati ortib, u tinglovchining nafaqat ongiga, balki hissiyotiga ham ta’sir ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ifoda vositalarining nutqdagi funksiyalari faqat axborot berish bilan cheklanmay, balki tilning yashirin imkoniyatlarini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Xususan, o‘zbek tilshunosligida so‘zning ifoda imkoniyatlarini tadqiq etgan akademik N. Mahmudov ta’kidlaganidek[5], til nafaqat aloqa vositasi, balki u o‘zida yuksak estetik vazifani ham mujassam etadi. Olimning fikricha, til birliklarining badiiy nutqdagi jozibasi va ta’sirchanligi aynan so‘zning ifoda vositalari orqali yuzaga chiqadi, bu esa tinglovchida hissiy-estetik munosabatni shakllantiradi

- Ekspressiv funksiya: So‘zlovchining his-tuyg‘ularini tinglovchiga maksimal darajada yetkazish.
- Estetik funksiya: Matnda badiiy zavq uyg‘otish, tilning go‘zalligini namoyon qilish.
- Pragmatik funksiya: Tinglovchining fikriga yoki xatti-harakatiga ta’sir ko‘rsatish (ayniqsa, notiqlik va reklama nutqida).

Rus tili bo‘yicha taniqli stilist olim I. R. Galperin[6] tasnifiga ko‘ra, ifoda vositalari (expressive means) va stilistik usullar (stylistic devices) o‘rtasidagi farqni anglash metodik jihatdan muhimdir. Expressive means — tilning tabiiy imkoniyatlari (masalan, intonatsiya), stylistic devices esa til birliklarining maxsus, ongli ravishda o‘zgartirilgan qo‘llanilishidir.

[4] Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. — Тошкент: «Фан», 2005. — 352 б.
[5] Маҳмудов Н. Тилнинг эстетик вазифаси ва бадиий нутқ // Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 2010. — № 4. — Б. 3-9.

[6] Гальперин И. Р. Стилистика английского языка. — М.: Высшая школа, 1981. — 334 с.